

Don Handelman and Galina Lindquist (Eds.). *Ritual in its Own Right.*
New York: Berghahn Books. 2005. 233 pages

Adam B. Seligman, Robert P. Weller, Michael J. Puett and Bennett Simon. *Ritual and its Consequences: An Essay on the Limits of Sincerity.* Oxford: Oxford University Press. 2008. 229 pages

חיים חזן*

שנות השבעים של המאה הקודמת היו שנות הטקס באנתרופולוגיה. עקבות פיתוחיו של ויקטור טרנר את מחשבתו של ון-גנפ מ-1909 על מתכונתם של טקסי מעבר נתנו אותותיהם בפרסומים לרוב, שחגגו את נוכחותם של מבנים טקסיים כמעט בכל פינת רחוב, בית וכיכר שוק תרבותיים, קרובים כרחוקים. תנועת מלקיזים אנתרופולוגית-סוציולוגית – שבצדה האחד אנתרופולוגים שוחרי מבנים תרבותיים כמרי דאגלס ושוחרי תהליכים כוויקטור טרנר, ברברה מיירהוף, מוריס בלוך ורוי רפפורט, ומצדה האחר סוציולוגים מקדשי אינטראקציות היומיום ומצביו כארווינג גופמן וגרגורי סטון – הפכה את ההתנהלות הטקסית לזירת שיח וידע המניבה יכול עתיר מחקרים ותובנות, שבמרכזם תפיסת האדם כמבצע תרבותי של פעילות סמלית. גודש ההתעסקות בסמליות העיב מאוד על תוקפו האנליטי של מושג הטקס, עד שבעיצומה של חדות הכיבוש, כשהמבט הטקסי השתלט אף על חלקת התרבות שנקראה אז חילונית, נותרו כקול קורא במדבר דבריו של משבית שמחה כג'ק גודי – אנתרופולוג בריטי נחשב – שהטיפול במושג הוא loosely defined topic (Goody, 1977). רק עם התחוללותו של המפנה הנרטיבי באנתרופולוגיה של שנות השמונים של המאה הקודמת, שהדגיש את ייצורו של הטקסט האתנוגרפי יותר מאשר את הקשרו הפרפורמטיבי, הועם זוהרו של הטקס. נגזרותיו הפוסט-קולוניאליות של מהלך זה, הרואה בטקסט את חזות הכול של המעשה האנתרופולוגי, האפילו עוד יותר על נוכחותו של הטקס, ששמו הרע כמייצג ומייצב פונקציונליסטי של סדר חברתי הולך לפניו כסמן של אי-תקינות סוציולוגית. לכך יש להוסיף את הערעור הפוסט-מודרני על הגבול שבין המציאות הטקסית ובין החברתי הסובב אותה. אם בעידן הסדר המודרני הוקצו לצורות טקסיות כפסטיבלים וקרנבלים מובלעות תרבות ייחודיות שבהן הותרו פריעת קטגוריות, היפוכי יוצרות סמליים ופריצת גבולות חברתיים, הרי שהאתוס הפוסט-מודרני הפך את המשחק, החיקוי, חילופי הזהויות, הנזילות הקטגוריאלית והמציאות הווירטואלית לחזון נפרץ, ובכך ייתר את הפנייה למסגרות טקסיות מוגדרות. היטמעותו של הטקס ביומיום התרבותי אמנם הקתה את עוקצו האנליטי, אך לא פגעה במודעות לנפישותו ההולכת ומתפשטת, כפי שהיא מוטמעת בתקשורת ובספרות המחקרית, דווקא עקב היעדר סייג תרבותי להכלתו.

על רקע זה מצריכה הופעתם בסמיכות יחסית של שני פרסומים חשובים אלה עיון בשובו של הטקס לזירת השיח האנתרופולוגי, במובנו הרחב והמקיף של התחום על ממשקיו

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

האמנותיים, הפילוסופיים, הדתיים, הפסיכולוגיים וההיסטוריים. על אף ההבדלים המהותיים והצורניים המובהקים בין שני הפרסומים, שעליהם נעמוד בהמשך הדברים, שניהם מביאים בשורת התחדשות לבחינה עכשווית של מקומו ומשקלו של הטקס הן כתופעה של יחיה התרבותי לא נס והן כדרך ראייה ייחודית לסוגיות הניצבות ברומו של עולם הידע של מדעי החברה. כך, למשל, מתנערים הספרים מהזיהוי העבש שבין טקסיות למסורתיות ומהטעות האופטית המייחסת לזמנים מודרניים מיעוט טקסיות; גם הזיקה בין ערכיו הפונקציונליים של הטקס ובין כינון סדר חברתי אינה לרוחם, וכן החיבור בין טקס למשמעות אינו מובן מאליו בעיניהם. לעומת ביקורת זו מסכימים הכותבים שעניינו המרכזי של הטקס הוא היותו מסגרת מארגנת לפעילות חברתית, המתאפיינת ביחסים שאינם יחסי ייצוג לסביבה התרבותית. זאת ועוד, הם תמימי דעים באשר לצורך לתת משקל ומקום לנוכחותה ולפעילותה של הישות האנושית-פרשנית (agency) בטקס. מכלל זה נרמז הקורא שבשני הטקסטים גם יחד רוחשת אי-נחת הן מדורקהיים והן מוובר, ושסיבת חיבורם היא מן הסתם בבחינת הצעת סדר יום תיאורטי ביקורתי וחדשני, שיייעודו אינו רק עיון נוסף בכללי פענוח הטקס, אלא חזרה אל לוח השרטוט הסוציולוגי לאור רוח הזמן הנושאת בכנפיה מציאויות וירטואליות, תהליכי גלובליזציה, את עלייתו של העידן החדש ואת הופעתן של שפות זהות ותקשורת חדשות. שני הספרים מודעים ונענים לאתגרים אלה, אך כל אחד עושה זאת בשיטתו הוא. למעשה, שני הספרים מציגים את פני היאנוס של שיח הטקס: האחד פונה לליבת המעשה הטקסי ומבקש לפצח את צפונותיו של הצופן המפעיל אותה, ואילו חברו מעמת את רוח הטקס עם העולם הסובב אותו ומוצא בו סגולות לעומתיות הנוסכות בו נופך סוציולוגי ייחודי. מבחינה זו, אף שאין דיאלוג מפורש בין הספרים, ובוודאי בין המוקדם למאוחר ממנו, הם נראים כמוסיפים זה על זה בניסיון לשדד את מערכות השיח על הטקס ולטעת אותן בשני סוגי קרקע תיאורטיים סותרים לכאורה אך משלימים למעשה. את הדברים הבאים נקדיש אפוא להשוואה בין שני הספרים הללו, שהיא אולי מופרכת מנקודת מבטם של המחברים, אך חיונית מבחינת העניין בהבנת תופעת הטקס.

הנדלמן ולינדקוויסט ערכו ספר שהוא הרבה מעבר לקובץ פרקים המרפרפים סביב נושא משותף. הספר מציע משנה סדורה ועמדה תיאורטית ברורה באשר למהותו של טקס ולדרכי הבנתו, והפרקים בו מיועדים לשמש מקרי מבחן לטענות העורכים, ובעיקר לאלו שמפתח הנדלמן בהקדמה ובאפילוג פרי עטו. עמדה זו היא קול צלול, מקורי ומאתגר המדבר על טקסים כתופעות לעצמן, הראויות לניתוח ולהסבר כיחידות ביצוע תרבותי שהגיון הפנימי עשוי להיות עצמאי ומנותק מהגיונות תרבותיים אחרים, אף מאלה הסובבים אותן. זוהי אכן טענה חזקה, הטעונה הנמקה והוכחה לנוכח כמה מהתפיסות הרווחות, הרואות בטקס מערך סימבולי של ייצוג תרבותי או מערכת לניתוב וויסות פונקציונלי של מתחים וסדר חברתיים. הנדלמן אינו מבטל את הזיקות בין הטקס לחברה, אך אינו רואה אותן כמובנות מאליו והכרחיות. לשיטתו, יש טקסים המבטאים קשר זה מפורשות ובמישרין, עד שיקשה להבחין בינם לבין הפעילות התרבותית שהם חלק ממנה. לעומת זאת, טקסים מסוימים הם מעין מסגרות תרבותיות אוטונומיות, המבחינות עצמן בחדות מסביבת הפעילות הסמלית שבתוכה הן מתקיימות.

המנגנון הפנימי המכוון את תבניתו הייחודית של הטקס משותף לכל הטקסים, גם אלה שגבולותיהם מטושטשים ושויהוים התצפיתי כשייכים לקטגוריה אינו ודאי, ועל כן הגדרתו

של מערך התנהגותי כטקס תובעת הבחנה אנליטית אופיינית. מקורות הסימנים שנותן הנדלמן בטקסים נעוצים במגוון דיוקנאות אתנוגרפיים והיסטוריים של טקסים שלהם הוא נדרש, וכן בתובנות מהספרות העיונית העוסקת בתכונותיו של הטקס. הכיוון שהנדלמן מבקש לקדם בפענוח תופעת הטקס הוא לקראת הבנתו כמנגנון קיברנטי המתייחס לעצמו, מייצר ויוצר את תכניו ותכונותיו, ובכך מאפשר למשתתפים בו להיות פעילים ומעורבים בקביעת אופיו. אם כן, המתכונת הטקסית אינה סד תרבותי מוגבל ומגביל, אלא מקור לא אכזב לביטוי אישי-תרבותי של יצירתיות ויוזמה פרשנית. תכונות אלה של הטקס אינן מעידות על ייצור וייצוג של "משמעות" במובן של משוקעות בהווה העוטפת את החוויה הטקסית ואמורה להעניק לטקס את טעמו ופשרו. כך מיישבת תפיסה זו של מהות הטקס את הסתירה לכאורה בין הציווי האנתרופולוגי ברוח הזמן לזמן לכל אירוע תרבותי את נוכחותו של הסוכן החברתי הפעיל ובין המנגנון המכני משהו של הפעילות הטקסית, וכל זאת בלא להידרש לייחוסים חיצוניים כגון אלה הקושרים את גרעין הטקס להקשר החברתי שבתוכו הוא מתקיים. מה שמתרחש בליבת הטקס, כתוצאה מעצמאות מובנית זו, הוא לא פחות מאשר השיפה של מציאות חלופית לזו האופפת אותו; מציאות שממדי הזמן והמרחב קורסים לתוכה בכוח הדינמיקה והחיוניות של תנועה מעגלית מתמדת של מערכת צנטריפטלית המתכנסת אל תוך עצמה. זו מתקיימת דווקא בתוקף אי-תלותו הבסיסית של הטקס בסובב אותו. כך, בניגוד לחלק הארי של הספרות הדנה בטקסים, ממשנתו של הנדלמן עולה תמונה של מימוש חופשי, בחירה ודמיון. כאמור, גרעין טקסי זה נראה בבירור במקרים אחדים, ואילו באחרים הוא טמון תחת שכבות תרבות הנערמות על נוכחותו. מבחנו של המופע הטקסי המזוקק, לשיטתו של הנדלמן, הוא במקרים ובדיונים המובאים בפרקי הספר כתגובות מתועדות ומרחיבות אופק לדגם ההסבר שהוא מציע.

חמשת חלקי הספר על תשעת פרקיהם אכן סובבים סביב האתגר שמציב עבורם הרעיון שטקס הוא תופעה בעלת ארגון פנימי שאינה מותנית בהקשרה, וכולם, בדרגות שונות של מחויבות והסתייגות, מאמצים את העיקרון שארגון זה הוא בעל זכות, אם לא חובה, לקיום משלו. רוחו האורבוורוסית-מחזורית של הסגנון הטקסי שורה על כל המחקרים המכונסים בספר ואינה מניחה לשכוח את טענתו הנחרצת של הנדלמן בדבר הערך האפיסטמולוגי המוסף של הכרת הטקס כצורה תרבותית ייחודית. החל בפרק הראשון, המתפלמס עם החשיבה הסוציו-אנתרופולוגית הרואה בטקס מכשיר חברתי ליניארי גרידא ורואה אף במציאות הווירטואלית מעין טקס, דרך פרק הדוחה את השימוש בגרסה הוובריאנית למשמעות וממיר אותה בפילוסופיה הלוינסיאנית כהסבר לעודפות הבלתי מתחלקת של הסבל, ומכאן האחריות והאחרות כמושכלים ראשוניים של הבנת עולמו הפנימי של הטקס, שאינו מתקשר בהכרח עם הלוגוס של ניהול יחסים חברתיים; עבור לפרקים העומדים על האפשרויות המשחקיות ביצירה ובייצור הטקסיים, וכלה בניתוח היבטים מגוונים של מקומו הדו-ערכי של העצמי בפעילות טקסית. הספר חותם את המהלך המורכב והמתוחכם של השכנוע התיאורטי בסגולותיו הטרומיות והתרומיות של הטקס במסה פילוסופית הבוחנת את המהות הטקסית באמות מידה של יצירה אסתטית אמנותית. הבחירה במאמר זה, מאת פילוסוף נחשב של הסמיוטיקה כרוברט איניס (Innis), מעצימה ומרחיבה את התביעה האנתרופולוגית להכרה באוניברסליות של החוקיות הפנימית של הטקס, ובכך מספקת לתזה המובילה את הספר צידוק-על פילוסופי, המצוי מעבר למקטעי האתנוגרפיה הנשורים לאמירה אנתרופולוגית

על טקסים, ככזו השואפת לפענח את הלוגוס המניע את האנתרופוס. מבחינה זאת פותח הספר מרחב פרשני רב-ערוצי המפתח תחומי שיח נוספים כאמנות, היסטוריה, תיאולוגיה, פסיכולוגיה ואתיקה להיכנס לדיאלוג על רעיון ייחודיותו של הטקס כתופעה חוצת גבולות דיסציפלינריים. שכרו הצפוי של אתגר זה יוצא בהפסדו של היסוד הדינמי, הנזיל, המתחלף והמשתנה שבטקס. דחיקתו של הטקס אל הפינה הסמיוטית הסטטית שמוזן לו איננו היא בחזקת ויתור מדעת על החיוניות האנושית שבכיצוע התרבותי; חיוניות פרשנית שהדגם של הנדלמן מבקש לשכלל ולהכיל. את הכפפה האפיסטמולוגית הזאת מרים הספר הבא.

היומרה הרב-תחומית של מחברי הספר השני – אדם סליגמן, מומחה לדתות; רוברט ולר, אנתרופולוג; מייקל פואט, סינולוג; ובנט סיימון, פסיכיאטר ופסיכואנליטיקאי – להציע תיאוריה של פעילות טקסית, שורה חמישה פרקים בעלי צביון שונה האחד מחברו לכדי כרך אחד האמור להציג תזה גורפת וכוללנית. זו אמנם מובילה את הספר ונוכחת בכל חלקיו, אך אינה זוכה לפירוט, לפירוק ולהתניות, אולי עקב חוסר האחידות הבינ-תחומי, ואולי משום שבניגוד לספר הקודם, נעדר ממנו ניסיון תיאורטי שיטתי ומנומק לעגן את האמירה המרכזית בידיעת הטקס כפי שהיא מצויה בספרות הרלוונטית. ייתכן שלא עלה בידם של השותפים לפרויקט לגשר על ההבדלים הדיסציפלינריים ביניהם, ועל כן הסתפקו ברעיון מעניין ומאתגר, אך ללא פיתוח מתבקש ונחוץ.

עיקרו של הטיעון הוא ההבחנה שעושה הספר בין המצב הטקסי ובין מצב הכנות והאותנטיות. לדעת המחברים, העידן העכשווי, דווקא עקב נזילותו וקטיעותו, מאופיין בחתירה לשלם ולשלמות, למקור ולמקורי, לטוהר ולטהור, למה שמופיע ללא כחל ושרק סימבולי וללא עמימות רב-משמעית. שאיפה זו למגע ישיר ובלתי אמצעי עם התום והתמימות, תרתי משמע, עם שלמותם ללא דופי של העולם ושל העצמי, דוחה מעל פניה את המדומיין, הפנטסטי והפואטי ומותירה את שוחר האותנטיות ללא מצרים בתוך מרחב יצירתי-פרשני הולך ומצטמצם. הטקס הוא אפוא מעין תגובת נגד לעריצותו של האותנטי, להשטחה התרבותית שהוא גזור ולדיכוי הרוח האנושית המופעל על ידו. מקורן של רעות חולות אלה הוא בהשתלטותה של הפרוטסטנטיות המופשטת, שתפסה את מקומה של הנצרות הקתולית גדושת הטקסים. כך אנו עדים לפריחתן של צורות טקסיות למכביר, המשמשות איי מפלט תרבותיים של חלום, חזון, משחק, הזיה ורצייה בעולם המתכחש לתוקפו ולמעמדו של המעורפל והלא מציאותי. הטקס כאתר של דמיון ויצירה עשוי ללבוש ולפשוט צורה – ממתכונת מקובעת ונוקשה של כללים ועד למבנה גמיש וסתגלני – אך תמיד הוא מכיל אפשרויות חלופיות מרובות לתפיסת המציאות, כשגבולותיו פרוצים ופתוחים לסדר החברתי, והוא אף עשוי לשנותו במהלך מופעיו.

זרימה הדדית זו של ביצועים תרבותיים יוצרת הזדמנות לתמורה משני עבריו של המתרגם המחורר. ואכן, לעתים משתלט הדמיון על הטקס עד לשחיקתו והתמוססותו כצורה תרבותית מובחנת בעלת חוקיות פנימית, ולפרקים מאבנים חוקים אלה את הטקס עד לשיתוקו כאתר פעיל של יצירה. מכאן שיחסי הגומלין בין הדמיון היוצר של סוכנויות פרשניות ובין הארגון המשעתק את עצמו של דפוסי התנהגות הם מקור חיוניותו של הטקס. מתיחת הגבולות שעושה הספר שלפנינו להגדרת הטקס פורשת את טווח החלות האנליטית שלו על פני קשת רחבה וסגנונית של תופעות, מיחסים בין-אישיים ועד לסגנונות ארכיטקטוניים ותכנון ערים,

מאבני דרך במהלך החיים ועד למיתוסים לאומיים, מתורות פילוסופיות של המזרח ועד לתפיסות פסיכואנליטיות של העצמי המפוצל. כל אלה מוצגים כראיות לאוניברסליות של הטקס, שייעודו הוא לעמוד כנגד האמונה באמת האחת של היחיד ובעולמו השלם והבלתי מתחלק. מכאן שעבודת הטקס חייבת להתקיים ללא הרף, לעסוק בתחזוקה מתמדת של גבולות ולהצדיק הלכה למעשה את שבריריותה ואת תזויותה של ההווה האנושית. כך הופך הטקס הקורא דרור לדמיון למסגרת המעוגנת במציאות, ואילו המציאות, הנתפסת כליטרלית ואמיתית, נעשית אשליה בלתי מושגת. זאת ועוד, הטקס מכיר בזמניותן של תופעות, ולכן מחייב התעסקות בלתי נלאית בבנייתן ובהתמודדות עם הסתירות והעמימות המובנות אל תוכן מעצם טבעם של החיים בתוך התרבות הלא אידיאלית מעיקרה. בכך מתגלמת בטקס נצחיות קיומו, הנובעת מהצורך התמידי בו.

אף ששני הספרים דוחים דפוסי חשיבה שאבד עליהם הכלח ורואים בטקס צורה תרבותית מסורתית, ואף שבשניהם מוטבע רצון להשתחרר מהנחות מקובלות בדבר תפקידו הייצוגיים והתועלתניים של הטקס, הרי שהידרשותם למקומה התרבותי של תופעה חמקמקה זו שונה בתכלית. שני הספרים מודעים וערים לנוכחותו המתעצמת של המעשה הטקסי בחברה בת ימינו, נוכחות שהיקפה וממדי חלחולה אומרים דרשני, אלא שדרכי הידרשותם ומדרשם יוצאות מנקודות מבט מנוגדות: הראשון מבקש לראות את האוניברסליות של הטקס כפועל יוצא של ארגונו הפנימי, שאינו אלא שלמות נצחית ששיאה יצירת האמנות, ואילו השני מוצא את צידוקו ואת חיוניותו של הטקס בתגובה זמנית וחלקית למציאות חיצונית, שאלמלא היא לא היו לו טעם ומקום. כלומר הראשון אינו תלוי הקשר, והשני מותנה בו לחלוטין. דא עקא שבשתי התזות יש יותר מקורטוב של יסוד מטפיזי: בראשון הגרעין הלא מפוענח של הצורך האנושי בטקס, ואולי אין זה כלל צורך אנושי בלבד, הרי אפשר לזהות כללי טקס כביכול גם בקרב בעלי חיים אחרים; ובשני ייחוס תכונות אידיאליות לכמיהה להתחברות כנה, חסרת פניות אסוציאטיביות, עם גרעינו של העולם כפי שהוא באמת. גם אם ישיגו שתי הגישות ההפוכות הללו את יעדן התיאורטי, יישאר הטקס על מכונו, אם כמצב צבירה תרבותי יסודי ואוניברסלי ואם כחזות הכול של הערך המוסף האנושי-תרבותי.

מקורות

- Goody, J. (1977). "Against ritual": Structured thoughts on a loosely defined topic. In S. F. Moore & B. G. Myerhoff (Eds.), *Secular ritual* (pp. 22–35). Amsterdam: Van Gorcum.